

TÜRKÇEDE -AGAn /-GAn VE -ICI EKLERİ VE SÛDÎ ŞERHİNDEKİ KULLANIMLARI

İbrahim KAYA*
Mevlüt ERDEM**

ÖZET

Türkiye Türkçesinde işlek olmayan -AGAn/-GAn eki Türkçenin gelişiminde önemli özellikler sergiler. Karahanlı Türkçesinde fiildeki süreklilik anlamı -GAn sıfat-fiiliyle birlikte az da olsa -AGAn ekiyle de sağlanır. Bu kullanım EAT eserlerinde ve Sûdî şerhinde artarak devam eder. Sûdî, döneminde hâlâ işlek olarak kullanıldığını anladığımız -AGAn / -GAn'lı türetimleri Farsça sıfat-ı müşebbehe olan kelimelerin Türkçedeki anlamlarını tam olarak vermek için kullanır. Bu türetimlerde fiilin sürekli yapıldığı vurgulansa da bunların bir kısmı sıfat-fiil işleyişindedir. Sûdî, şerhinde ism-i failleri karşılamak için ise -Icl ekinden yararlanır. Bu ek de -AGAn/-GAn ekleri gibi bazı kullanımlarda bitimsiz fiil işleyişindedir.

Anahtar Kelimeler: Sûdî şerhi, -AGAn / -GAn eki, -Icl eki, sıfat-fiil.

-AGAn /-GAn AND -ICI SUFFIXES IN TURKISH AND THEIR USAGE IN SÛDÎ'S ANNOTATION

ABSTRACT

The suffixes of -AGAn / -GAn used unfrequently in Modern Turkish exhibit some important features in the development of Turkish. In Karakhanid Turkic, the habitual meaning of the verb is formed with -GAn

* Yrd. Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Eski Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı, ibrahimkaya53@gmail.com.

** Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Yeni Türk Dili Ana Bilim Dalı, mevluterdem@gmail.com.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

participle and in some cases with -AGAn. This usage increases gradually in Old Anatolian Turkish and Sudi's annotation. Sudi utilizes the derivation of -AGAn/-GAn used in his time productively in word formation in order to translate the exact meaning of the Persian words into Turkish, which were called *sıfat-ı müşebbehe* (an adjective formed from a verb). In these derivations, although the habitual meaning of the verbs is stressed, some of them function as participles. On the other hand, Sudi uses Turkish -Ici suffix in order to substitute Persian agent nouns (ism-i fail). The suffix functions as non-finite verbs in some constructions like -AGAn /-GAn suffixes.

Key Words: Sudi's annotation, -AGAn /-GAn suffixes, -Ici suffix, participle.

Giriş

Türkçenin en eski metinlerinde kullanılan sıfat-fiil eklerinden biri -GAn'dır¹. Bu ek Eski Anadolu Türkçesinde (EAT) /G/'sini yitirerek -An, Doğu Türkçesinde de -GAn biçiminde kullanılmaya devam eder: *Kök gapuyn saqlayan ferişte* (Boeschoten, Vandamme 1998:175), *yir yüzinde biten otlar* (Gülsevin, Boz 2004:148). /G/'nin ek başında düşmesi, aynı zamanda Oğuzca'yı da Doğu Türkçesinden ayıran özelliklerden biridir. Daha Karahanlı Türkçesinde bu ekle birlikte fiilin anlamına süreklilik, kuvvetlilik ifadesi katan -AGAn eki kullanılmaya başlar. EAT'de -An yaygın bir sıfat-fiil biçimi olarak kullanılırken -AGAn / -GAn da fiilin anlamını az da olsa farklılaştırır ve bu yüzden bu ekle yapılan türetimler çeşitli sözlüklerde haklı olarak yer alır. Bu kullanımlardan bir kısmı türetilen fiil kendisine unsur (tamlayıcı) aldığı için sıfat-fiil; bir kısmı ise fiilden türetilen bir addır. Sûdî, Farsçadan yaptığı şerhlerde -An sıfat-fiilinin kalıcı anlamlı kelimeler oluşturamamasından dolayı, Farsça sıfat-ı müşebbehe olan sözcükleri, Türkçeye döneminde hâlâ işlek olan -AGAn / -GAn ekiyle; bazen ism-i fâil olan Farsça kelimeleri de -Ici ekiyle çevirmeyi bilinçli olarak tercih eder. Onun bu tutumu,

¹ G: /g/, /ğ/, /ğ/; A: /a/, /e/; X: /ı/, /i/, /u/, /ü/ için kullanılmıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

tercüme tekniğini, Türkçeye olan hâkimiyetini ve şerh işini ne kadar ciddiye aldığını da gösterir.

Bu makalede ilk önce -AGAn / -GAn eklerinin Türkçedeki çeşitli kullanımları incelenecek daha sonra da Sûdî şerhinde bilinçli olarak tercih edilen -AGAn / -GAn ve -İcİ ekli yapıların işlevleri araştırılacak ve bunlar Türkçenin tarihî dönemlerinden gelen diğer örneklerle karşılaştırılacaktır.

Sûdî ve Şerhi

Bosnalı olan Sûdî² 16. yüzyılda yaşamış ve İran edebiyatının temel klasiklerinden üçü hakkında (Hafız-ı Şîrâzî'nin *Divan*'ı, Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Bostan* ve *Gülîstan*'ı) devrinde çok okunan ve daha sonra da Farsçaya ve Batı dillerine tercüme edilen şerhler yazmıştır (Kaya 2008).

Bu şerhlerden *Şerh-i Divan-ı Hafız* 1594-5' te tamamlanmıştır ve bu eser Türk edebiyatında Hafız Divanı şerhleri arasında en fazla ilgi gören şerhtir. Sûdî, dostu Ömer Efendi' nin "sizden taliplere faydalı, acemilere şifalı, yani şiiri tevil etmeden ve tasavvufi yoruma kaçmadan, Arapça üslup üzere kurallar söylenilerek ve sadece şiirin manasıyla yetinilerek Hafız Divanı' nı şerh etmeni temenni ediyorum" şeklindeki ricasıyla bu eseri şerh ettiğini söyler (Kaya 2008:57). Eser boyunca Sûdî'nin kişiliğini ve araştırıcılığını gösteren birçok açıklama yer alır. Türkçede veya Türk kültüründe yer almayan kelimeleri / kavramları gözlemlerinden hareketle açıklar. *Şerh-i Divan-ı Hafız* sadece bir şerh değil, aynı zamanda 16. asır dünyasını da çeşitli açılardan anlamamıza yardım eden bir eserdir. Şerhlerini büyük bir özenle hazırlayan Sûdî, eserlerinde yazılı ve sözlü kaynakları da vermeyi ihmal etmez. (Bu tür örnekler için bk. Kaya 2008:28-30).

Sûdî, eserinin daha iyi anlaşılması için zamanının dilbilgisi terimlerini, bazı kelimelerin okunuşlarını, Arapça kelimelerin hangi babdan olduğu vb. birçok bilgiyi verir. Eser, özellikle söz varlığı açısından düşünüldüğünde, Türk dili için zengin bir veriye sahiptir. Eserde *başmak / paşmak* 'ayakkabı' , *çap-* 'koşmak' , *çevrik* 'girdap' , *çizgin-* 'dönmek, dolaşmak' , *esrük* 'sarhoş' , *gökçek* 'iyi güzel' vb. gibi birçok EAT söz varlığı yer alır. Eserde geçen Türkçe kelimelerin bir kısmı TS' de geçmez veya Sûdî şerhindeki

² Sûdî ve şerhleri hakkında bk. Kaya (2008).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010

anlamı TS' de yer almaz: *burum-büküm* 'büklüm', *dürüklük* 'dügümlü ve kapalı olma', *egmec* 'büklüm', *koşak* 'çevik, hızlı', *yumukluk* 'kapalı olmak' vb. (Diğer kelimeler için bk. Kaya 2008:236-256). Eserdeki en ilginç yazım özelliklerinden birisi de 3. kişi iyelik ekinin yazımında görülür. Aynı harfiyle biten kelimelere ekin -I biçimi yerine -sI biçimi tercih edilir: *cemi şine* (Kaya 2008:267).

Aşağıdaki bölümlerde Türkçedeki -AGAn /-GAn ve -Ici eklerinin genel özellikleri ve Sûdî şerhinde -AGAn /-GAn ve -Ici ekleriyle türetilen sözcükler ve bunların Türkçenin gelişimi içindeki yeri ve söz dizimsel özellikleri üzerinde durulacaktır.

Türkçede -AGAn / -GAn eki

Türkiye Türkçesi

Bu ek, eskiden beri Türkçede görülür ve işlek olmayan eklerden biridir (Ergin 1985, Zülfikar 1991). Cumhuriyet döneminde Türkiye Türkçesi ağızlarındaki örnekleriyle işleklik kazanmaya başlar (Zülfikar 1991). Ekin yapısı hakkında Banguoğlu (2004:229) ekin fiilden -ge- > -e- *berkitme* fiillerinin (*tıkamak, dolamak*) eski bir -gen sıfat-fiilinden erkenden kopmuş birleşik bir ek olma ihtimalinden bahseder: *tep-ge-gen* > *tep-egen*. Korkmaz (2003:69) ekin (-AgAn / -AğAn < -A-gAn) birleşik bir ek olduğunu belirtir. Johanson (1998:117) sıfat-fiil gibi gördüğü eki işlev bakımından bugün bazı Türk dillerinde bulunan (Tatarca *ukıy torıyan*, Özbekçe *oqiydigan*) *-A *turıyan* yapısına benzeyen *-A *ergen* biçiminden gelmiş göründüğünü ve Çuvaşçada geniş zaman sıfat-fiili -(A)GAn (*kilegen* 'gelen') Halaççada -AKAn, -AGAn; Karaçay-Balkarca ve Kumukçada devamlılık (habitual) sıfat-fiili -(A)GAn (*alayan* 'genellikle alan') ve Hakasçada -IgAn biçiminde bulunduğunu söyler.

-AGAn, işlev açısından -GAn ekine benzer. Aynı zamanda /ğ/ ve /g/'nin yumuşayarak ğ (ğı) ve ğ (y)'ye çevrilmesi son zamanlarda gerçekleşmiştir (Ergin 1985). Ekteki damak sesi ön ünlülerle daha ziyade patlamalı kalır, art ünlülerle süreklileşir: *keseğen* ~ *yatağan* (Banguoğlu 2004).

-AGAn eki daha çok tek heceli geçişsiz fiil köklerine gelir ve eklendiği fiildeki hareketi sürekli olarak yapanı, çokça yapanı gösterir ve abartma görevli sıfatlar (fiilden kuvvetlendirme sıfatları) türetir. Hareketlerin yoğun, sürekli ve kuvvetli yapıldığını anlatan

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

kelimeler türetmeye elverişlidir: *artağan, bişegen, çalağan, durağan, geleğen, gezegen, güleğen, içegen, ivegen, kaçagan, kayağan, küseğen, olağan, tepegen, vurağan, yatağan* (Ergin 1985: 190-191, Korkmaz 2003:69, Zülfikar 1991, Banguoğlu 2004).

Yukarıdaki anlamlar yanında bir nesneye ad olan türetimler de yaygındır: *burağan, çalağan* 'atmaca', *dardağan, geleğen, gezegen, kayağan, keseğen* 'fare', *küsegen, süreğen, urağan, vurağan, yatağan, yatağan* (Banguoğlu 2004, Korkmaz 2003, Zülfikar 1991:52).

Bu ekle ilgili araştırmacılar tarafından vurgulanan önemli bir nokta da bu ekin terim yapmaya çok elverişli olduğudur (Zülfikar 2010, Banguoğlu 2004:230): *gezegen* 'seyyare', *durağan* 'sabite', *olağanüstü* 'fevkalâde'.

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi

-GAn eki, Eski Uygurca ve Karahanlı Türkçesinde kullanımı genişlemiş ve ek, fiil sisteminin bir parçası (devamlılık sıfat-fiili) haline gelmiştir (Erdal 2004:290, Tekin 2000:172).

Karahanlı Türkçesi eserlerinde hem -GAn hem de -AGAn eki benzer anlamlı kelimeler yapar. -AGAn eki, -GAn ekine göre kuvvetlilik ve süreklilik ifade eder ve isim görevinde de kelimeler yapar (Hacıeminoğlu 2003:167-168). Kâşgarlı Mahmut eserinde Oğuzların ve Kıpçakların -An biçimini tercih ettiklerini vurgular. Divanu Lüğati't-Türk'te (=DLT) -AGAn eki *ol evge baragan ol* (DLT1, 33-20)³ ve *ol er kulını uragan ol* (Atalay 1985:33) örneklerinde geçer.

DLT'de -GAn ile ilgili örnekler oldukça fazladır. Bunlardan bir kısmı herhangi bir kelimeyle grup kurmadan ad olarak geçer: *togrāgān* 'çoğunlukla doğrayan kimse', *ugrāgān* 'sık sık uğrayan kimse', *tawratgan* 'her zaman acele eden kimse', *tepretgen* 'sürekli bir şeyleri kımıldatan kimse', *toprāgan* 'çoğunlukla doğrayan kimse', *ugrāgan* 'sık sık uğrayan kimse'. Bazıları ise sıfat tamlaması

³ Bu tip cümleler DLT basımlarında farklılaşır. *Ol ewke bargān ol*: 'Bu sürekli evine gidendir.', *Er qulını urgān ol* 'Bu kölesini sürekli döven bir adamdır.' (DLT 2005: 25).

Ol äwkā baryān ol 'He is one who frequently goes home.', *Är qulini urγān ol* 'That man is one who constantly beats his slave.' (Dankoff, Kelly 1982:86).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010

kurmuştur: *külsirgen er* 'sürekli gülen adam', *kewşengen tewe* 'sürekli geviş getiren deve'. Aşağıdaki örnekler ise bir cümle kuruluşu içinde yer alır. Bu tür cümle kuruluşları, -GAN ol-, EAT eserlerinde ve Sûdî şerhinde de görülür.

- a) ol atıg **közetgen** ol 'O, sürekli at gözetir.'
- b) ol ewin **bezetgen** ol 'O, her zaman evini boyar.'
- c) ol tarıg **tarıtğân** ol 'O, sürekli tarlanın işlenmesini emreder.'
- d) ol buğday **arıtgân** ol 'O, her zaman buğdayı [başka bir şeyi de olabilir] ayıklar.' (DLT, 2005).

Aşağıdaki kullanımlar da yukarıdakiler gibi bir cümle görüntüsündedir. Yukarıdaki örneklerden tek farkı ol- fiilinin cümlede bulunmayışıdır.

- a) bu ogul ol burnı **tomurgân** 'Bu, burnu her zaman kanayan bir çocuktur.'
- b) er ol edgü sâwın **tirilgen** 'Bu, her zaman iyi bir ünle yaşayacak olan adamdır.'
- c) bu er ol tönın **qurıtğân** 'Bu sık sık giysisini kurutan bir adamdır.'
- d) bu er ol sūwın **sümürgen** 'Bu, suyu [başka bir şeyi de olabilir] çabucak yudumlayan bir adamdır.'
- e) bu er öl qaqlğân **soqulğân** 'Bu, insanların darbeleriyle itilip kakılan bir adamdır.'
- f) bu er ol yerdin yerge **sürülgen** 'Bu sürekli bir yerden kovulup başka bir yere sürülen adamdır.' (DLT, 2005).

DLT'deki -GAN biçimleri sözlüksel bir biçim gibi düşünülmesine rağmen bu biçimler direkt ve dolaylı nesnelere de yönetir ve türetimlerin hepsi fiilin öznesine gönderme yapar (Erdal 2004:290).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

Kutadgu Bilig'de -GAn eki iki şekilde geçer:

a) İsm-i fail olarak cümlede fâil görevinde bulunur: *köni sözni yüdgen ukuşluğ ere* 'doğru söze tahammül eden akıllı insandır.'

b) Sıfat tamlaması içinde sıfat unsuru olarak yer alır: *bayat atı birle sözüğ başladım / törütgen igidgen keçürgen idim* 'Yaratan, yetiştiren ve göçüren rabbim olan Tanrının adı ile söze başladım'. -GAn sıfat-filinin ekli olarak kullanılışı KB'de çok azdır. Kalıplaşmak sûretiyle kalıcı isimler de meydana getirir: *ığ an* 'kadir', *törütgen* 'hâlik', *azğ an* 'yabani' (Ercilasun 1984:173). Dikkat edilirse burada sıralanan örnekler görevleri açısından birbirine benzemektedir.

Kıpçak Türkçesinde -AGAn / -GAn ekleriyle genişletilmiş örnekler yer alır: *açağ an, baraç an, içegen, kelegen, kağ an, kudurğ an, yaratğ an* (Karamanlıoğlu 1994:34-38).

Eski Anadolu Türkçesi

Eski Anadolu Türkçesi (EAT) gramerlerinde -AGAn ekiyle ilgili bilgiler birkaç örnekle sınırlıdır. Mansuroğlu (1988:266) sıfat-fiiller konusunda -AGAn ekine değinmez. Fakat -An, -GAn şekillerinin EAT metinlerinde görüldüğünü söyler ve bu eklerin görevleri hakkında bilgi verir. Gülsevin (1997:134); -GAn ekinin abartmalı sıfatlar (*dalağ an, irişgen, söylegen*) ve isimler (*gömülgen, yaratğ an*) türettiğini; -AGAn ekinin ise sıfatlar yaptığını (*olağ an, yiyege*) ve seyrek kullanıldığını ifade eder.

Gramerlerde az işlenmesine rağmen EAT eserlerinde zaman zaman -AGAn/-GAn ekini almış kelimelere rastlanır. Bu kullanımlardan biri Yunus Emre Divanı'ndadır. Bu metinde dikkati çeken en önemli özellik, Erdal'ın (2004) da ifade ettiği gibi, ilgili örneklerin -GAn ol- yapısıyla kurulmasıdır. Bu tür kullanımlar diğer eserlerde de zaman zaman görülür. İlgili gazel aşağıdadır:

Derviş olan kişiler **deli olagan** olur
 'İşk neydüğün bilmeyen ana **güle**gen olur
 Gülme sakın sen ana eyü degildür sana
 Kişi neyi gülerse başa **gele**gen olur
 Âh bu 'ışkun eseri her kime ugrarısa
 Derdine sabretmeyen yolda **kalagan** olur

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 5/3 Summer 2010

Bir kişi 'âşık olsa 'ışk deryāsına tasla
 O deryānın içinde gevher **bulagan** olur
 'Âşık lā-mekān olur dünyā terkinu urur
 Dünyā terkin uranlar didār **göregen** olur
 Dervīş Yūnus sen dahı incitme dervīşleri
 Dervīşlerin du'āsı **kabūl olagan** olur (Tatçı, s. 109, 96.
 gazel)

Dede Korkut Kitabı'nda *depegen* ve *süsegen* gibi iki kelimedede söz konusu ek kullanılır: ... *depegen köpini süsegen yırtar* (Ergin, 230)⁴. "... Tekmeleyenin karnını boynuzlayan yırtar."

Kudbeddin İzniki'nin *Mukaddime*'sinde *kesegen* türetimi 'keskin' anlamında ve sıfat görevindedir.

a) ... şunuñ gibi kim evde yaqdı ya **kesegen** karnı-ıla ya **kesegen** taş-ıla ya ağaçla urdı nesnesin kesdi öldürdi (Üstünova, 2003: 216).

b) ... yol kesenler gibi (Üstünova, 2003:216).

Aynı eserden gelen aşağıdaki örnekte ise -AGAn eki sıfat-fiil ekidir.

... nitekim ibrahim peygamber 'aleyhi's-selām ismā'il peygamberüñ 'aleyhi's-selām boğazın **kesegen** bıcağ-ıla caldı kesmedi ... (Üstünova 2003: 306)

Diğer bir kullanım da Yunus Emre Divanı'nda geçen örneklerle benzeşir:

... sevimyenlerüñüz oldur kim çok **yyegen** ve çok **üyügen** ve çok **içegen** ola... (Üstünova, 2003: 281)

Müntahab-ı Şifâ'da hem -AGAn (*işegen oğ lan*) hem de -An (*işeyen kişi*) ile kurulan gruplar yan yana kullanılır. Aynı eserden gelen diğer örnek ise Yunus Emre Divanı'ndaki kullanımlarla özdeştir. Yani, -AGAn ekiyle türetilen kelimededen sonra *ol-* fiili yer almıştır.

⁴ Bu cümledeki ikinci kelime farklı biçimlerde okunmuştur. Farklı okunuşlar için bk. Tezcan ve Boeschoten (2001:172), Tezcan (2001:346), Sertkaya (2006:71).

- a) ... **işegen** oğlana reyhānı yağıla kavuralar günde bir meişkal yedüreler ... (Önler 1990: 115)
- b) ... **қан işeyen** kişiye ... (Önler 1990:118)
- c) ... eger ayaklarda olursa nıkrıs dërler bu vaca'-ı mafāşıl mecmū'ı bedende **gezegen** olur 'ilācı nıkrıs 'ilācı gibidür ... (Önler 1990: 131)

Bahşayış Lügati'nde -AGAn ekiyle yapılmış iki örnek yer alır: *depegen at*, *yelegen at* (Turan 2001: 87). Müşgil-güşa'da ise Mukaddime'de olduğu gibi 'keskin' anlamında *kesegen* ve *kesen* geçer ve bu örnek de -GAn ol- yapısındadır:

- a) ... kılıç kelāmdur ḥaseni ḥasendür ve qabiḥi qabiḥdür paşlansa nāfizü'l-kelām olmaya **kesegen** olsa nāfizü'l-emr ola eger kılıcınıñ kını şınsa 'avratı fevt olsa ... (Müşgil-güşa, 2003: 287).
- b) ... bu **kesen** kişi ol qanı içerse (Müşgil-güşa, 2003: 287).

Yine EAT eserlerindeki tıp terimlerinin incelendiği eserde *kusagan* türetimi yer almıştır (Türkmen 2006:239).

EAT eserlerindeki Türkçe söz varlığının sözlüğü olan TS'de hem -AGAn hem de -GAn ekiyle türetilmiş birçok kelime yer alır. Bu kelimeler genellikle 'bir eylemi çok yapan' anlamıyla verilmiştir. Bunların bir kısmı Sûdî şerhinde kullanılan türetimlerle benzerdir. TS'de -AGAn ekiyle türetilen, fakat Sûdî şerhinde geçmeyen kelimeler şunlardır: *kalāğ an* 'çok kalan', *kusağ an* 'çok kusan', *oñāğ an* 'onan, iyileşen', *şorağ an* 'çok soran', *süsegen*, [*sürsegen*, *süsek*, *süsgen*] 'süsen, boynuzlayan, boynuzla vuran, tos vuran', *ığ rağ an* 'çok uğrayan, çok karşılayan', *üşegen* 'çok üşüşen, şiddetle üşüşen', *yağ ağ an* 'çok yağıcı', *yakağ an* 'çok yakan, pek yakan', *yelegen*, [*yilegen*] 'çok yelen, hızlı koşan, hızlı giden', *yıldırağ an* 'çok parlayan, çok parlak', *yiyege* 'çok yiyen, obur', *yiyege*lik 'oburluk,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

pisboğazlık'. Yine TS'de ünlü ile sonlanan fiillere -GAn eki getirilerek türetimler yapılmıştır. Bunlar -AGAn ekinin anlamıyla anlamlandırılmıştır. Sûdî şerhinde geçmeyen örnekler şunlardır: *aldag an* 'çok aldatan', *añlag an* 'anlayışlı, zeki', *çabalağ an* 'çabalayan, çok hareketli', *ırlağ an* 'şarkı söyleyen, okuyan', *otlağ an* 'otlayan', *oynağ an* 'çok oynayan', *kavlağ an* 'tekrar tekrar kavlayan', *kanığ an* 'çok ayıplanan', *söylegen* [*söyleyegen*] 'çok söyleyen', *Şuşağ an* 'çok susayan', *uyag an*, [*üyügen*] 'çok uyuyan', *yumurđlağ an* 'çok yumurtlayan'.

'Bir eylemi çok yapan' anlamı yanında aşağıdaki kelimeler de -AGAn / -GAn ekiyle TS'de kalıcı anlamlar oluşturmuştur: *bakağ an* 'bakıcı', *yiyeğenlik* 'oburluk, pisboğazlık', *kaçag an* '1. Kaçak, kaçkın. 2. Kaçınan, uzaklaşmak isteyen', *kesegen* 'fare', *ötlegen / ötlügen* 'boklucabülbül de denilen, çok öter ve sığırcığa benzer bir kuş', *kayağ an* 'yumuşak taş' *çağ lağ an* 'çağlayarak akan su'. *Söyle* fiili hem -GAn hem de -AGAn ekiyle TS'de verilir: *söylegen* ~ *söyleyegen* 'çok söyleyen'. (Diğer kelimeler için bk. aşağıdaki bölüm.)

Yukarıda verilen örneklerden anlaşıldığı gibi -AGAn ekinin kullanımı EAT eserlerinde yaygın olmasa da karşımıza çıkar. Bu ekin Osmanlı Türkçesi eserlerinde neredeyse yok olduğunu söyleyebiliriz. Böyle bir iddiayı 1442 ve 1651 tarihli Yüz Hadis Yüz Hikâye nüshaları arasındaki dil farklılığı destekler:

- Bir kişi vardı, süci **ıçegenidi**.
- Bir kişi vardı, şāribü'l- ħamr idi (Sarı 2007:190, 247).

Birinci örnekte işin devamlı yapıldığını anlatmak için -AGAn ekinden faydalanılır. Fakat ikinci örnekte bu kullanım yerine Arapça bir tamlama olan *şāribü'l- ħamr* tercih edilir.

Şerh-i Divan-ı Hafız' da -AGAn / -GAn ve -Ici Ekleri

İlgili Terimler

Sûdî' nin *Şerh-i Divan-ı Hafız'* ında geçen dil verisi içinde -AGAn /-GAn ve -Ici ekleriyle türetilen kelimelerin ayrı bir yeri

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

vardır. Bu kullanımlar ekin Batı Türkçesindeki görevleri ve kullanımları hakkında önemli ipuçları verir.

Burada konuyla ilgili örneklere geçmeden önce kısaca sıfat-fiiller üzerinde ve Sûdî şerhinde -AGAn / -GAn ve -IcI ekleriyle ilgili olarak kullanılan sıfat-ı müşebbehe (benzeyen sıfatlar) ve ism-i fâil (fail adı) terimleri üzerinde durmak gerekir.

Sıfat-fiiller, fiilden türedikleri için kendilerine unsur alırlar ve hareket ifadesi taşırlar. Diğer bitimsiz fiillerden ayrılan yönleri ise zaman kavramı taşımalarıdır. Kelime türü değişikliğine neden oldukları için yapım eki gibi davranırlar. Kalıcı anlamlı kelimeler türetilmedikleri için sözlüklerde yer almazlar ve bu açıdan da çekim eki gibi davranırlar. Yani, fiilimsiler biraz yapım eki biraz da çekim ekidir (Erdem, baskıda).

Sıfat-ı müşebbehe terimi Arapçada değişmeyen, devamlı, sabit bir niteliği, bir hâl ve keyfiyeti bildiren kelimeler için kullanılır. Türkçeye genellikle -GAn, -GXn ekleriyle türetilen sıfatlar Arapçanın sıfat-ı müşebbehesine karşılıktır. Arapçada sıfat-ı müşebbeheler kalıcı ve devamlı olan bir durumu ifade etmelerinden dolayı ism-i fâillerden ayrılırlar. İki tür arasındaki farklardan diğeri de sıfat-ı müşebbehelerin geçişsiz fiillerden, ism-i fâillerin hem geçişli hem de geçişsiz fiillerden yapılmasıdır (Timurtaş 1983:183-84, Maksudoğlu 2007).

Farsça'da fiillerin hâl köklerinden sıfat-fiil (ism-i fâil) yapmak için üç ek kullanılır: Birincisi çok az kullanılan -â ekidir. Örnek: *dānā* 'bilgin', *şikībā* 'sabırlı', *bīnā* 'gören, görücü'. İkincisi -ān ekidir. Örnekler: *şāyān* 'yakışır, yaraşır', *hūrāmān* 'salına salına yürüyen'. Üçüncüsü -ende'dir. Bütün fiillerin hâl köklerine getirilerek sıfat-fiil yapılır: *hān-ende* 'okuyan', *gūyende* 'söyleyen', *şerm-ende* 'utanan', *dār-ende* 'tutan'. -ā ve -ān ekleri kalıcı bir özellik bildirir, dolayısıyla sıfat-ı müşebbehe türetmek için kullanılırlar. Diğer taraftan asıl sıfat-fiil (ism-i fail) eki sadece -ende'dir (Timurtaş 1983:298).

Sûdî'nin Gramerciliği

Sûdî'nin yukarıda verilen eklerle ilgili açıklamaları oldukça tutarlıdır. Yazarın bazı durumlarda Farsça kelimeyi *sıfat-ı müşebbehe* olarak ele aldığı yukarıda söylenmişti. Sûdî, Farsça kelimenin sıfat-ı müşebbehe olmasından dolayı bu kelimenin Türkçedeki anlamını tam olarak vermek için çeşitli türetimler yapar. Örneğin, Farsça *revān*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010

sözcüğü için ‘giden, yürüyen, akan’ anlamını vermekten bilinçli olarak kaçınır ve *revān* kelimesinin çevirisini tam olarak karşıladığını düşündüğü *akāğ an*, *yürügen*, *şalınāğ an* olarak yapar.

Revān Şıfat-ı müşebbehedir, müşterek lafızdır, akmağ ve yürümek beyninde, **akāğ an** ve **yürügen** ma’nāsına. Meşelā āba ya’nī sūya Şıfat olsa **akāğ an** ma’nāsınadır, ammā serve ve gayrıya Şıfat olsa **yürügen** ya’nī **şalınāğ an** ma’nāsınadır (ŞDH-1:77).

Yine benzer biçimde Farsça *gerdān* kelimesini ‘dönen, deveran eden’ anlamıyla vermekten kaçınır ve onu *başı dönegen* şeklinde aşağıdaki gibi verir:

Ser-gerdān lügatde **başı dönegen** ma’nāsınadır, ammā iştilāhda *hayrān* ma’nāsınadır (ŞDH-1:32).

Bu tür ifadeler neredeyse bütün -AGAn / -GAn türetimleri için yapılmıştır.

Sûdî, Farsça *-ā* ekinin sıfat-ı müşebbehe eki olduğunu vurgular, fakat zaman zaman ism-i fâil işlevinde kullanıldığını, aşağıdaki örnekteki gibi, belirtir.

Dārā Şıfat-ı müşebbehedir, **tutağ an** ma’nāsına, ammā bunuñ gibilere ism-i fâ’il ma’nāsını virürler, ya’nī dārende, **tutıcı** ma’nāsına. (ŞDH-3:291)

Sûdî, *-ān* ekinin de ism-i fâil eki olmadığını sıfat-ı müşebbehe eki olduğunu belirtir ve sıfat-ı müşebbehelerin zaman zaman ism-i fâil görevinde de kullanıldığını söyler. Şerhte bu ek *-ā* ekinden daha işlektir: *nāl-ān* ‘inleyen’, *hand-ān* ‘gülen’, *hırām-ān* ‘salınan’ gibi. Sûdî bu ekle türeyen kelimelerin Türkçe anlamını neredeyse bütünüyle -AGAn/-GAn ekleriyle karşılar: *inlegen*, *gülegen*, *salınagan* gibi.

-AGAn /-GAn ekiyle türetilen kelimeler daha çok kalıcı özellikler bildirdikleri için fiilden isim türetme ekleri kategorisi içinde ele alınmışlardır ve bu yönüyle yapım eki gibi gösterilirler. -AGAn ekinin fiilin biraz anlamını değiştirip kalıcı anlamlı kelimeler türetmeye başlamasından dolayı bu ekle türetilen kelimeler doğal olarak sözlüklerde yer almıştır. Yukarıda TS’de -AGAn / -GAn ekiyle türetime giren fakat Sûdî şerhinde geçmeyen kelimeler verilmişti. Bu

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

kelimelere ilave olarak bazı türetimler hem TS hem de Sûdî şerhiyle örtüşür: *akağ an, bakağ an, bilegen, depegen, dönegen, geçegen, göregen, gülegen, idegen, kesegen, oturağ an, kaçağ an, sıçrağ an, tutağ an, yilegen*. Fakat bazı türetimler TS'de yer almaz, sadece Sûdî şerhinde geçer. Bunlar: *görinegen, incinegen, küsegen* (melûl, (ŞDH-2:205), *ohşayağ an* (ŞDH-2:337), *olağ an* (ŞDH-1:56; (ŞDH-1:114; (ŞDH-1:135; (ŞDH-2:240; (ŞDH-3:107; (ŞDH-3:137; (ŞDH-3:225), *şalmağ an* (hırâmân, (ŞDH-1:77; (ŞDH-1:254; (ŞDH-1:264; (ŞDH-1:324; (ŞDH-1:381; (ŞDH-3:168), *sevinegen* (şâdmân ve şâdân, (ŞDH-1:357), *urağ an* (zenân, (ŞDH-1:323; (ŞDH-3:276), *utanağ an* (hacil, (ŞDH-1:269; (ŞDH-1:293; (ŞDH-2:402; (ŞDH-3:375), *viregen* (ŞDH-2:5), *yanığ an* (sûzân, (ŞDH-1:182; (ŞDH-1:24; (ŞDH-1:285), *yırtağ an* ((ŞDH-3:276), *yuvanağ an, yuvanağ an* (gerdân, (ŞDH-1:32).

Sûdî, Farsça *-ende* ekiyle türeyen kelimeler için *ism-i fâil* terimini kullanılır ve bunların kalıcı değil geçici bir özellik bildirmelerinden dolayı onları *-IcI* ekiyle karşılar ve sıfat-ı müşebbehe eki saydığı diğer iki ekten ayrı bir sınıfa dâhil eder. Sûdî Arapça *ism-i failleri* de *-IcI* ekiyle karşılar. Konuyla ilgili bazı örnekler:

- c) Muhaşşıl *ism-i fâ'ildir*, *tef'îl bâbından*, bir nesne'î **taḥşîl idici** ma'nâsına. (ŞDH-2:410)
- d) Fâ'iz **feyz virici**, *ism-i fâ'ildir*. (ŞDH-2:412)
- e) Mustazhir *istif'al bâbından* *ism-i fâ'ildir*, **arkalanıcı** dimekdir. (ŞDH-3:160)
- f) Vâşık *ism-i fâ'ildir*, **ṭayanıcı** dimekdir. (ŞDH-3:145)

Farsça örnekler:

Ârende *ism-i fâ'ildir*, **getürücü** dimekdir. (ŞDH-3:164)

Burada şunu da belirtelim. Fillerin hâl köklerinin isimlerle birleşmesiyle oluşan *vasf-ı terkîbîlerin* (bileşik sıfatların) tamamı Sûdî tarafından *ism-i fâil* eki olan *-IcI* eki ile karşılanır. Bu tarz *vasf-ı terkîbîlerin* geçtiği 800'den fazla yerde Sûdî bu eki tercih eder. Bu tarz *vasf-ı terkîbîlerdeki* hâl kökleri Sûdî'ye göre *-ende* ekiyle oluşan *ism-i fâil* ekinin düşürülmesiyle oluşmuştur. Örneğin, *dil-dâr* aslında *dârende-i dil'dir*, *haber-dâr* ise *dârende-i haber* şeklinin kısaltılmasıyla oluşmuştur. Dolayısıyla bu tarz bileşik fillerin

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

tamamında ism-i fâil bulunmaktadır ve bunların tamamı Sûdî tarafından -Ici ekiyle karşılanmaktadır. Sûdî şöyle der:

Dil-dâr vaşf-ı terkîbîdir, **gönül tıttıcı** ma'nâsına. Aşlında dârende-i dil idi. Pes, edât-ı fâ'il ki nûn ve dâl ve hâ-i resmîdir, hâzî idüp ma'nâ-yı 'âmm-ı terkîbîden ma'nâ-yı hâşş-ı 'alemiyeye nakl eylemek için muzâfun ileyhi taqdîm idüp dil-dâr didiler. (ŞDH-1:13)

-AGAn / -GAN ve -Ici Eklerinin İşlevleri

Sıfat-ı müşebbehelerin Türkçe karşılığı olarak türetilen kelimeler söz dizimsel olarak incelendiğinde -AGAn ekiyle türetilen bazı örneklerin bir **sıfat-fiil** işleyişinde olduğu görülür. Her ne kadar -AGAn eki, fiilin anlamında bir süreklilik ifadesi taşısa da, türetim yaptığı söylene de ilgili kelime fiil işleyişini devam ettirir ve normal bir fiil gibi kendisine bir unsur yani tamlayıcı alır. Bu tür bir söz dizimsel özelliği daha iyi ortaya koyabilmek için -AGAn / -GAN ekli örnekleri EAT eserlerinde kullanılan -An sıfat-fiili ile karşılaştırarak vermek konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Aşağıdaki Mantıku't-Tayr ve Sûdî şerhinden gelen örneklerde -AGAn ve -An kullanımları arasında biçimsel anlamda bir fark yoktur. Her iki kullanımda da geçişli fiilden türeyen kelimeler, sıfat-fiiller, kendilerine nesne unsurunu almıştır.

a) Câme-der vaşf-ı terkîbîdir, derîdenden, ve elif ve nûn edât-ı mübâlağadır, **câme yırtan** dimekdir, ya'nî libasını pâreleyici (ŞDH-3:276).

b) Biribiri **perdesin yırtan** 'aceb / Kıla mı hergiz ahılığı taleb (Yavuz, s. 167, b. 2680).

Aşağıdaki Sûdî şerhinden gelen diğer bir örnek de Dede Korkut Kitabı'ndan gelen cümleyle yapısal benzerlik gösterir. Yani, *oḥsayāğ an / oḥsayan* sıfat-fiilleri sırasıyla *yigirmi dört boyun ve başın* nesnelere almıştır.

c) miskîn meges Siñek bir yere kondukda iki eliyle **başın oḥsayāğ andır**, dest ber-ser mî-zened buyurduğı anıñçündür. (ŞDH-2:237-238).

d) yigirmi dört **boyn oḥsayan** Delü Tundar yetdi. (Ergin 1997: 175)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

Konuyla ilgili diğ̈er bir örnek de *viregen* / *viren* sözcükleri için verilebilir. İlk örnek Sûdî şerhinden ikincisi ise Battalnâme'den gelmektedir.

a) Bu zamānda iş ya'nî zamānîñ işi meşşāta şan'atından gider, ya'nî meşşāta 'arûsa zîb u zînet **viregendir** (ŞDH-2:5).

b) Oldurur ħallāķı 'ālem luţfi bol / cümle maĥlûķ **rızķını virendür** ol (Çolak 2006:531)

Yukarıdaki kullanımlara benzeyen kullanımlar bulmak - *AGAn* ekinin daha çok geçişsiz fiillere gelmesinden ve buna bağlı olarak bu fiillerin sadece özneyi zorunlu unsur almasından dolayı oldukça zordur.

Yukarıdaki örneklerin yanında eserde geçen örneklerin çoğu isimleşmiştir ve cümlenin yüklemi durumundadır. Bu tür kullanımlar da -*AGAn* ekini almış kelime sıfat-fiil gibi düşünülebilir. Benzer biçimde kurulmuş sıfat-fiil örnekleri, aşağıdaki gibi, Türkçenin bütün devirlerinde rahatlıkla görülebilir.

a) ... Ķur'ān zîkr olan zû'l-ķarneyn bu şoñra **gelendür**, adı İskender'dür (Yelten 1998:365).

b) Bu rasadlarda **bulmandur** yakîn (Akdoğan, b. 2486)

Sûdî şerhinde -*AGAn* ile kurulmuş ve isimleri düşmüş yapılar da sıkça karşımıza çıkar:

a) Gence nesbet ħarāb 'ibāreti münāsibdir, zîrā gence ekşer ħarābede **bulunağ andır** (ŞDH-2:69).

b) Sergerdān bi-ĥasebi'l-lüĝa başı **çigzinegendir**, ammā iştîlāĥda müteĥayyir ma'nāsınadır (ŞDH-1:234).

c) Ĥāfızîñ gönli Allāhîñ tevfiķiyle bu 'ışķ u muĥabbet ħarîķında dā'imā **sa□ yidegendir** (ŞDH-1:274).

d) Ey gönül yalındandırıcı şem', seniñ gönül bezeyici rüyuñsuz gönül āteş üzre **raķş idegendir** kebāb gibi. Ya'nî seniñ rüyuñ firāķından gönül hicrān āteşi üzerinde raķķāşdır kebāb gibi,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

hâşılı, yanmadan ve yakılmadan, kebâb gibi kararlı yokdur ıztırâbdadır (ŞDH-1:136).

e) Hâce bu gazeli makâm-ı sekirde dimişdir, zîrâ makâm-ı şahıvda böyle **idegen** degildir (ŞDH-3:52).

f) Zîrâ seher vaktinde olan âh u nâle mü **olağ andır** (ŞDH-1:56).

g) Zîrâ maħalle ve soķak başları mecmâ'-ı dil-berân **olağ andır** (ŞDH-1:114).

a) Ekser keklik öyle yerde olağandır, ol cihetden kebk-i derî dirlir (ŞDH-1:135).

h) Ammâ ğurebâ ekser aħşâm vaktinde **müteħazzin olağ andır**, pes, ol cihetden nâmaz-ı şâm-ı ğarîbân didi (ŞDH-3:107).

Sûdî şerhinde geçen bazı -AGAn / -GAN'lı kullanımlar bir ismin sıfatı durumundadır ve birer sıfat tamlaması oluştururlar. Sıfat-fiillerin sıfat görevinde bulunduğu gerçeğinden hareketle bu örneklerin de sıfat-fiiller gibi genişleyebileceği düşünülebilir.

a) Mey levnlî göz ve **gülegen dudak** ve şen gönül anıñladır (ŞDH-1:75).

b) Meşel budur: **Depegen tavar** yüklî olmak yegdir ki kimseyi depmege kâdir olmaya yük şıkletinden (ŞDH-1:499).

c) Ey cānān, güzellik ayınıñ ziyāsı siziñ **yaldırağ an yüzüñüzdendir**, ya'nî felegiñ ayı güneşden nür aldığı gibi güzellik ayı sizden nür ve ziyā alır dimekdir (ŞDH-1:11).

d) Şād ve ħurrem ol gündür ki **ağ lağ an gözle** varam ... (ŞDH-2:291).

e) Seher-ħiz vaşf-ı terkîbîdir, ħizîdenden, şabâħ erken **yatağ mdan** kalkan **kimseye** dirlir, ħizîdenden, **kalkağ an kimseye** dirlir, ya.nî müteheccide dirlir. (ŞDH-2:151)

f) Cihāniñ işine i-timād yokdur, belki **dönegen felege** bile. (ŞDH-3:31)

g) Ĥandān-leb vaşf-ı terkîbî aķsāmındadır, **gülegen tudağlı** dimekdir. (ŞDH-3:414)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

h) ... ya.nī küsegen ve incinegen ādemiñ vefāsı olmaz. (ŞDH-2:19)

i) Ey cānān, güzellik ayınıñ ziyāsı siziñ **yaldırağ an yüzüñüzdendir.** (ŞDH-1:11)

Bu eklerle ilgili yaygın kullanımlardan biri, Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde görüldüğü gibi, bu eklerin *ol-* yardımcı fiiliyle birlikte kullanılmasıdır. Bu tür kullanımlar birleşik fiil yapısı içinde değerlendirilmelidir. Eserde geçen ilgili örnekler şunlardır:

a) Gice ve gündüz Hāfız gibi bī-ḥod olup **ağ lağ an** ve **yan ağ an** (M: giryān u sūzān) **olmuşum**, meded. (ŞDH-1:285)

b) Serv-i büstān söğüt gibi **ditregen olur** eger Ferruḥūn Ḳadd-i dil-cüyımı görürse. (ŞDH-1:293)

c) Güşe-gırlere ya.nī ehl-i uzlet azizlere cānānıñ alını aceb gülzārdır ki çemenzārı cānibinde ebrūsı **şalınarak** çigzinür veyā ebrūsı çemān olur ya.nī **şalın ağ an olur.** (ŞDH-3:168)

d) Çemen-i ḥüsn u leṭāfetde şalınarak gitdi, yāḥud **şalın ağ an oldu**, ammā vişāli gülüstānında biz şalınmadık gitdi. (ŞDH-1:264)

Sûdî şerhinde -AGAn / -GAN eki yanında Türkçede eskiden beri işlek bir fiilden ad yapma eki olan ve çokluk, aşırılık, devamlılık işlevleri taşıyan -Icl (< -IGÇl, -GUÇl) eki de (Ergin 1985:191) sık kullanılır. Bu ek, kalıcı anlamlı kelimeler türetme yanında 'bir hareketi alışkanlık hâlinde yapma' veya 'yapan' vasfı yükleyen sıfat-fiiller türetir (Korkmaz 2003:963). Demir (2005) Türkçedeki -CI/-ICI eklerinin Kısas-ı Enbiya'daki kullanımlarını Tarama Sözlüğü ve Stachowski'nin sözlüğüyle karşılaştırır ve her iki sözlükte geçmeyen -CI/-ICI türetimleri üzerinde durur. EAT eserlerinde zaman zaman -Icl ekiyle türeyen kelimeler sıfat-fiil işleyişidir: *Neçe Kur'ān okuyıcı vardır ki...* (Erdem 2009:27) örneğinde *okuyıcı* kelimesi kendisine tamlayıcı almıştır. Benzer bir kullanım *Tuhfe-i Muradi*'de geçer: ... *deñizde ādeme kaşd idici cānavarlar çok olur ...* (Argunşah 1999:79). Bu örnekte de *kaşd idici* kendisine *deñizde* ve *ādeme* unsurlarını almıştır. Sıfat-fiil olarak kullanılan ek Anadolu ağızlarında gelecek zaman eki olarak da kullanılır (Karahan 1996, Günşen 2006).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

Sûdî'nin –AGAn/-GAn ekini Farsça sıfat-ı müşebbeheleri Türkçe kalıcı anlamlı kelimeler yapmak için kullandığı söylenmişti. Fakat bazı kullanımlarda kelimenin sıfat-ı müşebbehe olduğu söylenmesine rağmen ilgili kelimeye genellikle ism-i fâil anlamı verildiği görülür:

a) Nigerân **Şıfat-ı müşebbehedir**, **baķağ an** ma.nāsına, ammā ek^{ker} **ism-i fā** ilma.nāsını virürler, ya.nī **baķıcı**. (ŞDH-3:33)

b) Dārā **Şıfat-ı müşebbehedir**, **çutağ an** ma.nāsına, ammā bunuñ gibilere ism-i fā.il ma.nāsını virürler, ya.nī dārende, **çutıcı** ma.nāsına. (ŞDH-3:291)

c) Hacı **Şıfat-ı müşebbehedir**, **utanağ an** ma.nāsına, ammā ek^{ker} **ism-i fā**.il ma.nāsına isti.māl iderler. (ŞDH-2:402)

d) Fārisīde **akāğ an** ma.nāsına, ammā cārī lafzıyla ta.bīr iderler, ya.nī **akıcı** sirişkim dimekdir. (ŞDH-3:15)

Bu kullanımlardan hareketle Sûdî'nin şerhinde tutarlı bir çeviri tekniği geliştirdiği söylenebilir. Türkçe kelime yapımında, Farsça sıfat-ı müşebbehelerin kalıcı anlamlarını karşılamak için –AGAn / -GAn eklerinden, ism-i failler için de -Ici ekinde faydalanır. Fakat Türkçede -Ici ekinin geçici anlamlı kelimeler yerine kalıcı anlamlı kelimeler türettiği bilinen bir gerçektir. Bu türetim neredeyse bütün fiillere uygulanabildiği için ve tahmin edilebilir anlamlar oluşturduğu için -Ici (Türkiye Türkçesinde -XcX) ekiyle türetilen kelimelerin, özel anlamları dışında, sözlüklerde genellikle yer almadığı görülür.

Sûdî'nin kalıcı anlamlar için –AGAn / -GAn eklerini, geçici anlamlar için -Ici ekini kullanması aynı zamanda bu eklerin işlevlerinin ne kadar yakın olduğunu gösterir. Yazar, yukarıda gösterildiği gibi, *baķağ an* türetimi yanında *baķıcı* biçimini de kullanır. Türetimlerin birbiri yerine kullanılabilmesi beraberinde söz dizimsel benzerlikleri de getirir. -Ici ekine sahip fiillerin kendilerine tıpkı -AGAn/-GAn eklerinde ve diğer sıfat-fiillerde olduğu gibi unsur (tamlayıcı) aldıkları görülür. Örneğin, aşağıda *urıcıdır* kelimesi fiil anlamından dolayı *ehl-i hüneriñ yolın* unsurunu almıştır. Diğer örnekler de buna benzemektedir.

a) Erganün düzici felek ehl-i hüneriñ yolın **urıcıdır**. (ŞDH-3:21)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

- b) Harem-nişîn vaşf-ı terkîbîdir, haremde **oturıcı** dımeğdir. (ŞDH-3:280)
- c) Şaf-nişîn vaşf-ı terkîbîdir, şaff-ı meclisde **oturıcılar** ma.nāsına. (ŞDH-3:57)
- d) Erganün-sāz vaşf-ı terkîbîdir, sâzîdenden, erganūna düzen **virici**, ya.nî erganün **çalıcı**. (ŞDH-3:21)
- e) Muşk-bār vaşf-ı terkîbîdir, bārîdenden, müşk **yağ dırıcı** ma.nāsına. (ŞDH-3:34)
- f) Tā kim hāk la.l gibi ola ve müşk **yağ dırıcı** daği. (ŞDH-3:34)
- g) Merdüm-efgene izāfet de beyāniyedir ve vaşf-ı terkîbîdir, efgenîdenden, er **yıkıcı** dımeğdir. (ŞDH-3:16)
- h) Dil-düz vaşf-ı terkîbîdir, düzîdenden, bi-hasebi'l-lüğa yürek **dikici** dımeğdir. (ŞDH-3:16)
- i) Şekker-efşān vaşf-ı terkîbîdir, şeker **şacı** ma.nāsına. (ŞDH-1:15)

Yukarıdaki örneklerin aksine aşağıdaki -IcI ile türetilen biçimler birer isimle birleşerek sıfat tamlaması oluşturmuşlardır. -IcI ile türetilen kelimelerin kendilerine unsur almasından dolayı bu örnekler de yukarıda verilen örneklerle bir anlamda özdeş söz dizimsel özellikleri paylaşmaktadır.

- a) Benim **kan yağ dırıcı** şirimi ey bād, yāriñ katında oğı. (ŞDH-3:73)
- b) Bilürem ki guşşa dükedür ve rengîn kışşa peydā ider bu **kan şacı** āh ki ben her şabāh ve aḥşām ururum. (ŞDH-3:53)
- c) Havā feraḥ **bağ ıslayıcı** bir hoş havādır. (ŞDH-3:21)
- d) Kendi muḥabbet āteşini **yahñlandırıcı** mähımız olmaksız günümü geçürmemek için bir yola bir tuzağ kuram. (ŞDH-3:53)

Yukarıdaki sıfat-fiil kullanımları yanından sadece Farsça kelimenin anlamının verildiği -IcI türetimleri de vardır. Yazar, ilgili Farsça kelimelerin görevini belirttikten sonra bu kelimenin Türkçede olabilecek biçimini -IcI ekiyle verir. Bununla ilgili bazı seçilmiş örnekler şunlardır:

- a) Hün-bār vaşf-ı terkîbîdir, bārîdenden, **kan yağ dırıcı** ma.nāsına. (ŞDH-2:298)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

- b) Rağş-kon vaşf-ı terkībīdir, **rağş idici** ma.nāsına. (ŞDH-3:18)
- c) Reh-zen vaşf-ı terkībīdir, **yol urıcı**, ya.nī **ğuttā**.-ı **ğarık** ve **ğarāmī** ma.nāsına. (ŞDH-3:21)
- d) Dil-dār vaşf-ı terkībīdir, **ğöñül çutıcı** ma.nāsına. (ŞDH-1:13)
- e) Ergānün-sāz vaşf-ı terkībīdir, sāzīdenden, ergānūna **dūzen virici**, ya.nī ergānün **çahıcı**. (ŞDH-3:21)

Sonuç

Türkiye Türkçesinde işlek olmayan –AGAn / -GAn eki Türkçenin gelişiminde önemli özellikler sergiler. Karahanlı Türkçesinde -GAn sıfat-fiilin yanında fiilin anlamında süreklilik ifadesi -AGAn ekiyle de sağlanır. EAT'de -GAn ekinden gelişen -An sıfat-fiiliyle birlikte -AGAn / -GAn eklerinin, Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi, bir işin sürekli yapıldığını ifade eden türetimler yaptığını hem EAT eserlerindeki kullanımlar hem de Sûdî şerhinden gelen örnekler destekler. Sûdî, döneminde hâlâ işlek olarak kullanıldığını anladığımız -AGAn / -GAn'lı türetimleri Farsça sıfat-ı müşebbehe olan kelimelerin Türkçedeki anlamlarını tam olarak vermek için kullanır. Örneğin *ğiryân* kelimesini EAT ve Osmanlı Türkçesinin söz varlığında kopyalanan bir unsur olarak yer almasına rağmen bu kelimeyi aynen kullanmayı tercih etmez, ilgili kelimeyi Türkçe bir kelimeyle vermek ister. Fakat bunu yaparken kelimenin geçici anlam taşıyan 'ağlayan' biçimi yerine kalıcı anlamı içeren *ağlaş an* biçimini kullanır. Her ne kadar bu eklerle fiilin sürekli yapıldığı vurgulansa da bu yapıların bir kısmı türetilen kelimenin kendisine unsur almasından dolayı sıfat-fiil işleyişinde olduğu görülür. İlgili eklerin sıfat-fiil işleyişleriyle birlikte kalıcı anlamlı sıfatlar ve adlar türettiği hem Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde hem de Sûdî şerhinde geçer. Sûdî, şerhinde -AGAn/-GAn eklerini kalıcı anlamlı kelimeler için kullanırken ism-i failleri karşılamak için ise -Ici ekinden yararlanır. -Ici eki de tıpkı –AGAn / -GAn eki gibi bazı kullanımlarda bitimsiz fiil işleyişindedir.

Sûdî'nin Farsça eserleri tercüme ederken kullandığı teknikler, -AGAn / -GAn ve -Ici eklerinin kullanımlarında görüldüğü gibi, Türkçenin birçok sorununa katkılar sağlamaktadır. Arapça ve Farsça birçok eserin Türkçeye çevrildiği dikkate alındığında bu

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

eserlerin de benzer özellikler taşıyabileceği ve bu eserlere de Türkçe dil verisinin varlığı, kullanılışı, tercüme tekniği vb. açısından bakılması gerektiği ortaya koyar.

KAYNAKÇA

- AKDOĞAN Yaşar “Ahmedî İskender-nâme”, (Ed. Ahmet Atilla Şentürk) **Divânlar ve Mesnevîler**, <<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>> (Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap), (25.12.2008).
- ARGUNŞAH Mustafa (1999). **Tuhfe-i Murâdî İnceleme-Metin-Dizin**, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ATALAY Besim (1985) **Divânü Lügati't-Türk Tercümesi**, c. I. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BANGUOĞLU Tahsin (2004). **Türkçenin Grameri**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BOESCHOTEN Hendrik ve VANDAMME Marc (1998). “Chaghatay”, (Ed. Lars Johanson, E. É. Á. Csató) **The Turkic Languages**, London, New York: Routledge, s.166-178.
- ÇOLAK Abdulkadir (2006). **Türâbî'nin Manzum Battalnâmesi**, YL tezi, İnönü Üniversitesi.
- DANKOFF Robert, KELLY James (1982). **Mahmūd el-Kāşgarî Türk Şiveleri Lügati**, Harvard Üniversitesi Basımevi.
- DEMİR Nurettin (2005). “-CI/-ICI Ekleriyle Türemiş Kelimelere Katkılar”, **Studia Turcologica Croviensia 10. Turks and Non-Turks. Studies on the History of Linguistic and Cultural Contacts**, Krakau, Polonya, s. 75-84.
- DLT ERDİ Seçkin, YURTSEVER Serap Tuğba (Çev., Uyarlama, Düzenleme) (2005). **Divânü Lugâti't-Türk Kâşgarlı Mahmūd**, İstanbul: Kabcacı Yaymevi.
- EMİNOĞLU Hatice (2003). **Müşgil-güşa (Ta'bîr-nâme) (Dil Bilgisi-Metin-Dizin)**, Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi.
- ERCİLASUN Ahmet B. (1984). **Kutadgu Bilig Grameri: Fiil**, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- ERDAL Marcel (2004). **A Grammar of Old Turkic**, Leiden, Bostan: Brill.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

- ERDEM Mevlüt (2009). **Bahrü'l-Hikem Karşılaştırmalı İnceleme-Metin-Sözlük**, Ankara: Birleşik Yayınevi.
- ERDEM Mevlüt (baskıda). "Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları" **bilig**.
- ERGİN Muharrem (1985). **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ERGİN Muharrem (1997). **Dede Korkut Kitabı I**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GABAİN, A. Von (1988). **Eski Türkçenin Grameri**, (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GÜLSEVİN Gürer (1997). **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GÜLSEVİN Gürer, BOZ Erdoğan (2004). **Eski Anadolu Türkçesi**, Ankara: Gazi Kitabevi.
- GÜNŞEN Ahmet (2006). "Anadolu Ağızlarında Farklı Bir Gelecek Zaman Eki ve Çekimi: -ıcı /-ici ; -ucu /-ücü", **Turkish Studies** 1/2: 54 -84.
- HACIEMİNOĞLU Necmettin (2003). **Karahanlı Türkçesi Grameri**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- JOHANSON Lars (1998). "The History of Turkic", (Ed. Lars Johanson, Éva Ágnes Csató) **The Turkic Languages**, London, New York: Routledge, s. 81-125.
- KARAHAN Leyla (1996). **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KARAMANLIOĞLU Ali Fehmi (1994). **Kıpçak Türkçesi Grameri**, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KAYA İbrahim (2008). **Sûdî Şerh-i Divan-ı Hafız: Kelimeler-Remizler- Kavramlar**, Doktora tezi, İnönü Üniversitesi.
- KORKMAZ Zeynep (2003). **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- MAKSUDOĞLU Mehmet (2007). **Arapça Dilbilgisi**, İstanbul: Envar Neşriyat.
- MANSUROĞLU Mecdut (1988). "Eski Osmanlıca", Çev.: M. Akalın, **Tarihi Türk Şiveleri**. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. s. 247-76.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

- ÖNLER Zafer (1990). **Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahabat-ı Şifâ**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SARI Mustafa (2007). **Türkçede Art Zamanlı Değişmeler (Yüz Hadis Yüz Hikâye Örneği)**, Ankara: PegemA Yayıncılık.
- SERTKAYA Osman Fikri (2006). **Dede Korkut Kitabı'nın Dresden Nüshasının "Giriş" Bölümü (Metnin Transkripsiyonu ve Açıklama Notları)**, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- ŞDH Sûdî (1288). **Şerh-i Divan-ı Hafız I-II-III**, İstanbul.
- TATÇI Mustafa "Yûnus Emre Dîvânı", (Ed. Ahmet Atilla Şentürk) **Divânlar ve Mesnevîler**, <<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>> (Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap), (25.12.2008).
- TEKİN Talat (1968). **A Grammar of Orkhon Turkic**. Uralic and Altaic Series, Vol. 69, Bloomington: Indiana University Publications.
- TEKİN Talat (2000). **Orhon Türkçesi Grameri**, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- TEZCAN Semih (2001). **Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- TEZCAN Semih, BOESCHOTEN, Hendrik (2001). **Dede Korkut Oğuznameleri**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- TIMURTAŞ, Faruk Kadri (1983). **Tarihî Türkiye Türkçesi Araştırmaları III Osmanlı Türkçesi Grameri**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- TS **Tarama Sözlüğü** (1983). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TURAN Fikret (2001). **Bahşayış Lügati**, İstanbul: Bay.
- TÜRKMEN Seyfullah (2006). **Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri**, Doktora tezi, Kırıkkale Üniversitesi.
- ÜSTÜNOVA Kerime (2003). **Kutbe 'd-dîn İznikî Mukaddime**, Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- YAVUZ Kemal "Gülşehri'nin Mantık't-Tayr'ı (Gülşen-nâme) Metin ve Aktarma", Ahmet Atilla Şentürk (ed.) **Divânlar ve Mesnevîler**, <<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>>, (Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap), (ET: 25.12.2008).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

YELTEN Muhammet (1998). **Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ZÜLFİKAR Hamza (1991). **Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları**, Ankara: Türk Dil Kurumu.

ZÜLFİKAR Hamza (2010). “-agan (-ağan), -egen (-eğen) Ekinin Türkçedeki İşlevi”, **Turkish Studies**, Vol. 5/1, s. 42-56.